

Wiesława Rynkiewicz-Domino

KOŚCIÓŁ W KWITAJNACH
PRÓBA ANALIZY HISTORYCZNEJ I STYLISTYCZNEJ

Kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla w Kwitajnach, wzniesiony w latach 1714-1719, należy do najbardziej interesujących obiektów barokowego budownictwa kościelnego na terenie dawnego obszaru Prus Wschodnich. Realizacja w Kwitajnach wpisuje się w niezwykły okres w dziejach politycznych i historii architektury Prus, jakim był koniec XVII i pierwsze dziesięciolecia XVIII wieku, kiedy powstało tu wiele wybitnych obiektów architektonicznych. Do ich realizacji angażowano architektów pracujących w tym czasie na potrzeby dworu, głównie w Berlinie i w Królewcu. Większość z nich była uchodźcami hugenockimi. Zapewne projekt kościoła w Kwitajnach został powierzony jednemu z tej grupy twórców.

Obecny kościół w Kwitajnach został zbudowany w latach 1714-1719 prawdopodobnie na miejscu wcześniejszej kaplicy bądź niewielkiego kościoła, w sąsiedztwie ówczesnego dworu. Jest to ceglana budowla, posadowiona na fundamentach z kamienia polnego, na planie podłużnego ośmioboku, z niewielką zakrystią dobudowaną od wschodu i kwadratową, mocno wysuniętą wieżą od zachodu. Elewacje wieży i nawy starannie wykończono cegłą licówką. Naroża wieży są cofnięte i zaokrąglone, dach korpusu wielospadowy, zakrystii dwuspadowy, oba kryte karpiówką. Wieżę zamknięto hełmem typu *welsch* z latarnią zwieńczoną krzyżem. Hełm jest kryty dębowym gontem. Wnętrze nawy ma kształt prostokątny, od wschodu i zachodu zamknięte półkoliście z płaskim drewnianym stropem. Ściany zwieńczono profilowanym gzymsem i fasetą. Półkoliste zamknięcia ścian od wschodu i zachodu nadają wnętrzu owalny charakter. Okna umieszczono w głębokich rozglifionych wnękach. Od zachodu znajduje się koszowo zamknięta wnęka z emporą organową.

1. *Kwitajny, kościół filialny, widok na kościół od strony południowo-wschodniej, stan we wrześniu 2015 roku. Fot. z archiwum parafialnego w Kalniku.*

Po raz pierwszy historię budowy kościoła i jego funkcjonowania, na podstawie posiadanych dokumentów, opisał w 1837 roku H. F. Elsner, kalwiński kaznodzieja posługujący w Sambrodzie i Kwitajnach[1]. Według jego relacji decyzję o budowie podjął ówczesny właściciel majątku Carl Friedrich Ludwig Barfus (około 1700-1741). W 1714 roku przygotowano potrzebne materiały i przystąpiono do realizacji, zakończonej w 1719. Jej ogólny koszt wyniósł 2264 talary. Fundusze w wysokości 1026 talarów pochodziły z kapitału ustanowionego wcześniej przez ojca hrabiego na starej kaplicy. Pozostałą kwotę, 1238 talarów, ofiarowała matka właściciela majątku Eleonora hrabina Barfus (1674-1726), córka Fryderyka Dönhoffa z Friedrichstein koło Królewca. Lakoniczny i nieco romantyczny opis kościoła H. F. Elsnera zgadza się ze współczesnym stanem budynku. Kaznodzieja pisał:

> [powstał kościół] *z piękną, masywną, wysoką wieżą z zegarem bijącym przez dwa dźwięczne dzwony godziny i kwadranse, wnętrze zbudowane w formie podłużnej, zaokrąglonej*[2].

W swojej historii bryła i dekoracja zewnętrzna kościoła uległy niewielkim modyfikacjom. Prawdopodobnie jeszcze w XVIII wieku od strony wschodniej dobudowano niewielką zakrystię. Podczas jej remontu w 2015 roku odkryto wnękę po zamurowanym oknie, które znajdowało się na osi nawy, o analogicznych rozmiarach jak pozostałe okna korpusu. Odkrywka ujawniła także pierwotną formę opracowania otworu okiennego w formie płytkiego uskoku. Pozostałe okna w 1876 roku otrzymały maswerkowe obramienia,

1 H. F. Elsner, *Einige historische Nachrichten von den Evangel. Reformierten und Simultan-Kirchen zu Samrodt und Quittainen im Ostpreußischen Oberlande*, nebst einem Wort über Union, Preußische Provinzial-Blätter, B. 18, Königsberg 1837, s. 237 i nn. Nie udało się ustalić brzmienia imion Elsnera. Prawdopodobnie chodzi o Christiana Friedricha Elsnera. Możliwe, że „H" w inicjale to błąd zecera.

2 Tenże, s. 239, tłum. własne.

które nadały korpusowi neogotycki charakter[3]. W czasach Elsnera świątynia była wewnątrz potynkowana i pomalowana na biało, a posadzka wyłożona cegłami.

W momencie podjęcia decyzji o budowie kościoła zarówno formalny właściciel Kwitajn Carl Friedrich Ludwig Barfus, jak i wspierająca go w tym dziele matka Eleonora byli kalwinami. Jednak zgodnie z koncesją udzieloną w 1728 roku przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I w Kwitajnach funkcjonował kościół symultaniczny, to znaczy naprzemiennie odprawiano w nim nabożeństwa dla luteran i kalwinów[4]. Luteran obsługiwał pastor z Grądek (Gross Thierbach), kalwinów zaś kaznodzieja z Sambrodu (Samrodt). Specjalna komisja złożona z przedstawicieli obu konfesji dopiero w 1733 roku doszła do porozumienia i ustaliła zasady korzystania z kościoła. Unia przetrwała do 1875 roku. W latach 1875-1945 kościół należał do luteran. Skromne wyposażenie kościoła w Kwitajnach, odnotowane w czasach kaznodziei H. F. Elsnera, było charakterystyczne dla zborów reformowanych, a dalekie od często bogatego wystroju kościołów luterańskich tego regionu[5]. Z zakrystii położonej od wschodniej strony znajdowało się przejście na ambonę. Przed nią stał stół *Pański*. Pośrodku kościoła i dookoła stołu ustawiono ławy dla słuchaczy nabożeństw. Naprzeciwko kazalnicy znajdował się chór muzyczny z *ładnymi* organami ufundowanymi przez Barfusa. Miał on jeszcze ufundować dzwon, zegar na wieży i pozostawić w testamencie duży legat na cele kościelne i szkołę[6]. Z opisu Elsnera wynika, że w kościele nie było w tym czasie żadnych sprzętów o charakterze dekoracyjnym, a tym bardziej obrazowym. Wyposażenia dopełniał okazały, czternastoramienny świecznik, fundacji spadkobiercy Barfusa hrabiego Philipa Otto Dönhoffa (1710-1787) z 1743 roku[7]. W czasach sprawowania patronatu nad kościołem w Kwitajnach przez pierwszych właścicieli z rodziny Dönhoffów w wieży zawisły dwa dzwony wykonane w 1786 i 1788 roku. Ten drugi, po śmierci męża, ufundowała żona Amalia Dohna z Gładysz[8].

3 Forma obramień z maswerkowym wypełnieniem przypomina okna kaplicy grobowej Sierakowskich w Waplewie Wielkim, wybudowanej w 1874 r. wg projektu Eduarda Jacobsthala. Projekt publikowany w: Architektonischen Skizzenbuch, 1867, H. II, Blatt 3, 1873.

4 H. F. Elsner, dz. cyt., s. 239. Król Fryderyk Wilhelm I sam zmienił wyznanie z reformowanego na luterańskie, ale zabiegał o spokój wyznaniowy w państwie. Narastające konflikty między luteranami i kalwinami w okresie dyskutowanych szeroko idei pietyzmu usiłował rozwiązać przez tworzenie świątyń symultanicznych. Ks. Wojciech Zawadzki, I*nspektorat i superintendentura Kościoła reformowanego w Elblągu w latach 1781-1817*, Elbląg 2018 (w druku). W tym miejscu składam serdeczne podziękowania Ks. Profesorowi za użyczenie maszynopisu.

5 Ogólna charakterystyka kościelnej architektury protestanckiej, zob.: J. Harasimowicz, *Protestancka architektura kościelna XVI-XVIII wieku w Polsce i krajach sąsiednich*, Rocznik Historii Sztuki, t. XLII, PAN, 2017, s. 63-90. Artykuł prof. J. Harasimowicza powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki „MAESTRO" pt. *Protestanckie budownictwo kościelne XVI-XVIII wieku w Europie*; oraz tegoż: *Protestant church Architecture of the 16th-18th centuries in Europe* na oficjalnej stronie projektu: http://protestantchurches.uni.wroc.pl/Materials/Documentation.

6 H. F. Elsner, dz. cyt., s. 239-240.

7 A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, H. III, *Das Oberland*, Königsberg 1898, s. 130-131. Na temat wyposażenia kościoła autor opracowania stwierdza jedynie, że jest „nowe".

8 Jw. Dokładny opis zob.: Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zespół: Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, sygn. akt: 42/367/0/-/444. Skany dostępne na stronie: https://szukajwarchiwach.pl/42/367/0/-/444/str/1/1/10#tabSkany.

2. *Kwitajny, kościół filialny, wnętrze, widok w kierunku wschodnim, stan w czerwcu 2018 roku. Fot. Jerzy Domino.*

3. *Kwitajny, kościół filialny. Zamurowane okno nawy w części wschodniej ujawnione na poddaszu zakrystii, maj 2014 roku. Fot. z archiwum parafialnego w Kalniku.*

Gruntowny remont przeszedł kościół dopiero po zniesieniu symultanicznego charakteru zboru[9]. W 1876 roku okna nawy otrzymały wspomniane już neogotyckie obramienia z maswerkową dekoracją, nową stolarkę drzwiową oraz okienną w przyziemiu wieży i zakrystii[10]. W tym samym roku ufundowano ołtarz: dębowy, *kunstvoll* z figurą błogosławiącego Chrystusa. Niestety, nie wia-

9 Bezpośrednim powodem zerwania unii był spadek liczby reformowanych wiernych: do pięciu osób. Zob.: A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreussen nach gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt*, Neidenburg, 1890, s. 151. W 1794 r. zarejestrowano 129 osób przystępujących do komunii, w 1808 r. 50 osób. Tendencja z różnych powodów była spadkowa także w innych gminach reformowanych prowincji. Ks. Wojciech Zawadzki, dz. cyt., tab. 2.

10 A. Harnoch, dz. cyt., s. 150-151. Bez wątpienia prace renowacyjne wiążą się z przerwaniem symultanicznej historii kościoła. Dlatego możliwe było wprowadzenie obrazowego elementu dekoracji kościoła w postaci figury Chrystusa.

4. *Kwitajny, kościół filialny, maswerkowa oprawa okna korpusu kościoła z 1875 roku, stan po konserwacji, czerwiec 2018 roku. Fot. Wiesława Rynkiewicz-Domino.*

domo, czy obecny, neogotycki, niewielki ołtarz pochodzi z opisywanego kościoła. Darem tego samego patronatu była neogotycka chrzcielnica, obecnie ustawiona w kruchcie. Wcześniej, w 1870 roku, wmontowano na emporze nowe organy[11]. Istotnym elementem wyposażenia kościołów protestanckich były empory. Nie wspomina o ich obecności w kościele ani Elsner, ani późniejsi autorzy. Natomiast autorki karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, wykonanej w 1980 roku, wymieniły: po stronie zachodniej nawy lożę parterową, zaś *od południa i północy na słupach empory drewniane, nowe*[12]. Prawdopodobnie powstały dopiero na początku XX wieku, a podczas malowania wnętrza w 2003 roku zostały usunięte. Obecne, pozostałe elementy wyposażenia są współczesne bądź przeniesione.

Kościół w Kwitajnach, jako obiekt architektoniczny, wymieniany jest jedynie w opracowaniach o charakterze słownikowym. Jego architektura nie była nigdy przedmiotem analizy[13]. Z całą pewnością zasługuje na pogłębioną uwagę jako wybitny przykład protestanckiej architektury kościelnej z początku XVIII wieku. Skromna historia obiektu rodzi wiele pytań. Wśród nich są dwa najważniejsze: kto zlecił sporządzenie projektu kościoła i kto go wykonał. Aby odpowiedzieć na pierwsze pytanie, należy poświęcić nieco uwagi historycznemu kontekstowi kościoła i regionu oraz ówczesnym właścicielom majątku.

Wieś Kwitajny (niem. Quittainen) powstała w miejscu wcześniejszej pruskiej osady jeszcze w okresie tworzącego się władztwa terytorialnego Zakonu Krzyżackiego na podbijanych ziemiach pruskich i ma jedną z najstarszych metryk regionu. Po raz pierwszy była wzmiankowana w 1281 roku, kiedy mistrz krajowy Zakonu Krzyżackiego wydał dla miejscowości pierwszy przywilej lokacyjny[14]. Kolejnej lokacji dokonano w 1431 roku. Po wojnie trzynastoletniej (1454-1466) i postanowieniach traktatu toruńskiego z 1466 roku wieś pozo-

11 Jw. oraz Archiwum Państwowe w Olsztynie, zob. przyp. 8.

12 Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla w Kwitajnach. Karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa, oprac. W. Chruszczyńska, M. Przytocka, 1980 (Archiwum WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elblągu). Autorki wspominają, że w 1976 r. zostało odnowione wnętrze i oceniają ogólny stan kościoła w tym czasie jako zadowalający.

13 Niestety, kościół Kwitajnach doskonale ilustruje opinię prof. Jana Harasimowicza na temat trudności, jakie stoją przed badaczami tej problematyki na terenie Polski, zwłaszcza na obszarze dawnych ziem Prus Wschodnich. Głównym powodem, jego zdaniem, są tragiczne skutki dla architektonicznego dziedzictwa reformacji będące konsekwencją działań II wojny światowej i powojennej wymiany ludności na tym terenie oraz braki w naukowej inwentaryzacji zabytków lub wręcz całkowity ich brak. Zob.: J. Harasimowicz, *Protestancka architektura*…, dz. cyt., s. 63, 90.

14 L. Słodownik, *Wsie dawnego powiatu pasłęckiego, Kwitajny*, [w:] *Pasłęk z dziejów miasta i okolic, 1297-1997*, red. nauk. J. Włodarski, Pasłęk: Urząd Miasta i Gminy w Pasłęku, 1997, s. 644-655.

stała w obrębie okrojonych ziem Prus Zakonnych. Zhołdowane Prusy pozostały lennem polskim do 1657 roku, kiedy na podstawie traktatów welawsko-bydgoskich uzyskały pełną niezależność od Rzeczypospolitej. Pierwotnie funkcjonowały w Kwitajnach jednocześnie wieś czynszowa i majątek rycerski. W latach 20. XVI wieku wieś została dotkliwie zniszczona podczas ostatniej wojny polsko-krzyżackiej. W ciągu XVI wieku kilkakrotnie zmieniała właścicieli. W 1571 roku nowym właścicielem został Antonius von Borcke i w rękach tej rodziny majątek pozostawał do 1681 roku, kiedy kolejnym nabywcą został Georg hrabia von Derfflinger (1609-1695)[15]. Życiorys Derfflingera jest przykładem wielkiej kariery wojskowej w niespokojnym XVII wieku. Karierę rozpoczął w służbie szwedzkiej. Jego talent wojskowy i organizacyjny dostrzegł wielki kurfirst Fryderyk Wilhelm (1620-1688), elektor brandenburski i książę pruski, który powołał Derfflingera do służby w armii brandenburskiej. Sukcesy wojskowe i dyplomatyczne tego początkowo prostego oficera kawalerii doprowadziły z czasem do jego awansu na feldmarszałka i powołania na członka tajnej rady wojennej. Wiążące się z nimi stanowiska w państwie brandenbursko-pruskim sowicie wynagradzano. Derfflinger skrzętnie i umiejętnie pomnażał swój majątek. Oprócz pałaców w Królewcu i Berlinie był posiadaczem sześciu majątków w Marchii Brandenburskiej i czternastu na terenie Prus. Wśród tych ostatnich były między innymi Kwitajny, Grądki, Zielonka Pasłęcka. Po śmierci feldmarszałka majątek w Kwitajnach nabył Johann (Hans) Albrecht Barfus (1635-1704)[16]. Barfus przebył podobną ścieżkę kariery: od prostego oficera do najwyższych godności w państwie; zdolny wojskowy, bohater licznych kampanii wojennych, w tym wielokrotny zwycięzca podczas zmagań z Turcją. Jego drugie małżeństwo z Eleonorą Dönhoff (1674-1726), zawarte w 1693 roku[17], wprowadziło go w świat wielkiej polityki. Spokrewnione ze sobą rodziny Dönhoff i Dohna z Prus w czasach Fryderyka III, późniejszego pierwszego króla Prus (1701), dostąpiły najwyższych godności w księstwie pruskim i Brandenburgii. W tym czasie Barfus oprócz posiadanych dóbr w Brandenburgii zdecydował się na zakup majątku na terenie Prus. W lipcu 1695 roku nabył ziemie od spadkobierców Derfflingera, w tym majątek Kwitajny. Jeszcze w grudniu tego samego roku wystąpił o nadanie mu w związku z tym prawa *ius indigenatus*, co pozwala domyślać się jego dalekosiężnych planów politycznych, rodzinnych i zapewne także planowanych inwestycji budowlanych[18]. Wszak majątek znajdował się w pobliżu stolicy księ-

15 Obszerny życiorys: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_von_Derfflinger [data odczytu: 15 sierpnia 2018 r.].

16 Historia kariery Barfusa, zob.: *Biographisches Lexikon der preussischer Helden und militärpersonen welche sich in Preussischen Diensten*…, Ersten Theil A-F, Berlin bei Arnold Wever, 1788, s. 103-105.; Peter Bahr, *Der Hof des Grossen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens*, Köln: Böhlau Verlag, 2001, s. 460-461. O pozycji rodziny Dönhoff, s. 462-463; https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Albrecht_von_Barfus [data odczytu: 18 sierpnia 2018 r.].

17 Na temat Eleonory hrabiny Barfus: https://de.wikipedia.org/wiki/Eleonore_von_Dönhoff [data odczytu: 18 sierpnia 2018 r.].

18 Podobna sytuacja zdarzyła się także w Prusach, gdzie wielkie rodziny głównych graczy politycznych tamtego okresu, czasowo odsunięte na bok, przystąpiły do planowania i niebawem realizacji budowy swoich rezydencji. Zob. M. Dönhoff, N*azwy, których nikt już nie wymienia*, tłum. G. Supady, Olsztyn: Borussia, 2001, s. 104-105.

5. *Kossenblatt, rezydencja Barfusów w Brandenburgii. Litografia według rysunku Theodora Alberta z około 1870 roku. Wydawca kolekcji: Alexander Duncker. Źródło: https://digital.zlb.de/viewer/reader-mode/14779821_11/197/LOG_0054/*

stwa pruskiego, a w plany utworzenia Królestwa Prus przez Fryderyka III Barfus był wtajemniczony. Zapewne duże znaczenie miały rodzinne więzi żony z Prusami. Jednak to nie tam postanowił urządzić swoją główną siedzibę. Oprócz pałacu w Berlinie (stosownie do swoich rozlicznych obowiązków państwowych) w 1699 roku nabył dobra spokrewnionego z nim Fryderyka Wilhelma von Oppen (1664-1709): wsie Kossenblatt i Werder (okręg Oder-Spree) w Brandenburgii, w pobliżu Berlina. W 1702 roku z powodu intryg przeciwników politycznych został zmuszony do czasowego usunięcia się z dworu i Berlina. Osiadł wówczas w starym dworze w Kossenblatt i rozpoczął przygotowania do budowy rezydencji godnej swojej pozycji[19]. Feldmarszałek zmarł w 1704 roku. Budowę rok później rozpoczęła wdowa Eleonora Dönhoff i doprowadziła do jej zakończenia w 1712 roku. Według późniejszej tradycji projekt przypisywany był nieznanemu architektowi van Spierenowi z Haarlemu (obecnie dzielnica Amsterdamu), który zapewne był jedynie architektem nadzorującym budowę i to w jej początkowej fazie. W opinii współczesnych badaczy pałac w Kossenblatt jest jedną z najbardziej ambitnych realizacji z początku XVIII wieku, powstałą pod wpływem dworskiej architektury francuskiej, o indywidualnie, starannie przemyślanej i zaprojektowanej strukturze: trójskrzydłowy, z wewnętrznym dziedzińcem skierowanym ku parkowi i rzece, odwrócony od podjazdu, z owalnym westybulem i owalnym salonem na piętrze od strony ogrodu. Data rozpoczęcia budowy wskazuje, że w opracowaniu koncepcji zdążył wziąć udział hrabia Barfus. I z pewnością uczestniczyła w tym procesie jego żona Eleonora, skoro po śmierci męża natychmiast przystąpiła do realizacji projektu. Melani Mertens uznała rezydencję w Kossenblatt za niezwykle ambitne zamierzenie powstałe

19 Podobna sytuacja zdarzyła się także w Prusach, gdzie wielkie rodziny głównych graczy politycznych tamtego okresu, czasowo odsunięte na bok, przystąpiły do planowania i niebawem realizacji budowy swoich rezydencji. Zob. M. Dönhoff, dz. cyt., s. 104-105.

w środowisku ówczesnych najwybitniejszych architektów: Andresa Schlütera lub Jeana de Bodta, działających jeszcze pod wpływem Johanna Neringa[20].

Pałac w Kossenblatt wyraźnie nawiązuje do pierwotnej formy pałacu w Niederschönhausen (wcześniej: Schönhausen, początek budowy w 1693 roku) w Berlinie oraz do pałacyku myśliwskiego Friedrichshof (później nazywany Holstein) koło Królewca[21]. Oba obiekty zaprojektował Johann Arnold Nering (1659-1695)[22]. Nering był architektem i inżynierem pochodzenia holenderskiego w służbie Wielkiego Elektora, a następnie Fryderyka III. W 1691 roku awansował na stanowisko elektorskiego naczelnego dyrektora budowlanego. Dzięki temu miał wpływ bądź sam projektował wiele najważniejszych budowli wznoszonych w Berlinie i okolicy[23], a także w Królewcu. Według jego projektu stanął w Królewcu nieistniejący już kościół reformowany Burgkirche, wzniesiony w latach 1690-1701. Nieukończone projekty Neringa, przede wszystkim słynny Zeughaus, reformowany kościół parafialny w Berlinie, po jego przedwczesnej śmierci, kontynuowali między innymi Andreas Schlüter (ok. 1660-1714)[24], lepiej znany jako rzeźbiarz, oraz Jean de Bodt (1670-1745)[25]. Bodt należał do licznej grupy uchodźców hugenockich, którzy opuścili Francję po zniesieniu przez króla Ludwika XIV edyktu nantejskiego w 1685 roku. Najpierw służył w armii Wilhelma III Orańskiego, późniejszego króla Anglii i na terenie Anglii zdobywał wiedzę w zakresie budownictwa wojskowego, od 1699 roku był już w służbie brandenburskiej. Wielu spośród uchodźców hugenockich należało do czołówki ówczesnych inżynierów, budowniczych i architektów zatrudnionych w państwie brandenbursko-pruskim. Koniec XVII i pierwsze dwudziestolecie XVIII wieku to okres wielkiego ruchu budowlanego w całym państwie. Powstają liczne budowle królewskie, państwowe, fortyfikacje, pierwsze rozległe założenia urbanistyczne. Buduje swoje siedziby arystokracja. Rozwija się sztuka, powstaje Akademia Sztuki, pierwsze Towarzystwo Naukowe. Fryderyk III ściągał do swojego państwa protestanckich intelektualistów, ludzi sztuki, wojskowych. Działania jego następcy Fry-

20 M. Mertens, *Herrenhäuser des Barock. Vom Ausgang des Dreißigjährige Krieges bis zur Regierungzeit Friedrichs II*, [w:] *Schlösser und Gärten in Mark*, Hg. M. Jager, Berlin: Lucas Verlag, 2006, s. 54-55.

21 C. E. L. von Lorck, *Landschlösser und Gutshäuser in Ost- und Westpreußen*, Frankfurt am Main: Verlag Weidlich, 1972, s. 45-46. W przypadku Kossenblatt nowatorskie było także pokrycie boniowaniem całej powierzchni pierwszej kondygnacji i zastosowanie boniowanych lizen zamiast pilastrów.

22 Georg Fritsch, hasło: *Nering, Johann Arnold*, [w:] U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, T. 25, Leipzig: Veb. E.A.S. Seemann, 1931, s. 390-391. Ursula Nehring, hasło: *Nering, Johann Arnold*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, T. 19, 1999, s. 64-65, tamże najnowsza literatura. Dostępny w Internecie: https://www.deutsche-biographie.de/artikelNDB_pnd123088542.html [data odczytu: 8 września 2018 r.]. Podstawowe informacje na temat pałacu w Berlinie: https://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Schönhausen [data odczytu: 8 września 2018 r.].

23 Zaprojektował także w 1691 r. pałac w Berlinie dla Derfflingera, zob.: M. Mertens, dz. cyt., s. 49.

24 H. Ladendorf, hasło: *Schlüter, Andreas*, w: U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, T. 30, Leipzig: Veb. E.A.S. Seemann, 1931, s. 118-123. Badania twórczości Andreasa Schlütera w ostatnim czasie bardzo się rozwinęły. Zob. Oprac. Kevina Kandta: K. E. Kandt, *Schlüteriana II: Studies in the Art, Life, and Milieu of Andreas Schlüter (c. 1659-1714)*, Berlin: Lukas Verlag, 2014; tenże, *Schlüteriana III : Studies in the Art, Life, and Milieu of Andreas Schlüter*, Mannheim: Lukas Verlag, 2015.

25 Ernst Sigismund, hasło: Bodt, Jean, de, w: U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, T. IV, Veb. E.A.S. Seemann, Leipzig, 1931, s. 171-172; C. E. L. von Lorck, dz. cyt., s. 50-57, s.102-110.

deryka Wilhelma I (1713-1740), zdecydowanie mniej zainteresowanego budowlanymi inwestycjami, były skierowane na stworzenie sprawnej administracji, stabilnych finansów państwa, silnej armii, wreszcie odbudowy demograficznej kraju, zwłaszcza zniszczonych Prus przez katastrofalną w skutkach zarazę z lat 1709-1710[26].

W takiej atmosferze powstaje rezydencja Barfusów w Kossenblatt. Powyższe rozważania są potrzebne, by zasygnalizować, że ówczesne elity – w tym wspomniany Derfflinger i Barfus związani z Kwitajnami – zwracały się do najwybitniejszych twórców na dworze brandenbursko-pruskim[27]. Czy była planowana podobna inwestycja – budowa rezydencji w Prusach, w Kwitajnach? Prawdopodobnie tak. W pośredni sposób świadczą o tym starania Barfusa o indygenat, który pozwoliłby mu ubiegać się o pruskie stanowiska krajowe, by swobodnie dysponować majątkiem. Pewną wskazówką może być ustanowienie funduszu na kaplicy w Kwitajnach, jako planowanym zamierzeniu o jej remoncie lub budowie nowej, zapewne w powiązaniu z budową rezydencji. Plany te przerwała śmierć marszałka. Warto zastanowić się nad ewentualną decyzją w tej sprawie jego żony Eleonory, prawdziwej *Baufrau* rezydencji w Kossenblatt, córki pana na Friedrichstein Fryderyka Dönhoffa (1639-1696), a siostry czterech ambitnych braci: Otto Magnusa (1665-1717), budowniczego pałacu we Friedrichstein w latach 1709-1714, generałów Ernsta Ladislausa (1671-1724), Bogislausa Friedricha (1672-1740), budowniczego pałacu w Drogoszach w latach 1710-1714, Aleksandra (1683-1742), zaufanego króla Fryderyka Wilhelma I, który w tym czasie jeszcze piął się po szczeblach wojskowej kariery[28]. Można zaryzykować twierdzenie, że Eleonora Dönhoff, wdowa po marszałku Johannesie Georgu Barfusie, była sprawczynią, jeśli nie powstania zamysłu budowy kościoła, a następnie rezydencji w Kwitajnach, to podobnie jak w Kossenblatt realizatorką powziętego wcześniej, wspólnie z mężem zamierzenia.

W tym miejscu należy wyjaśnić jeszcze jedną kwestię. Pojęcie *majątek w Kwitajnach* współcześnie jest rozumiany jako historyczne centrum wielkiej posiadłości ziemskiej obejmującej kilkanaście folwarków i wsi, o zmiennej, ale sięgającej kilku tysięcy hektarów powierzchni. W czasach Georga Derfflingera i Johannesa Barfusa Kwitajny były tylko jednym z wielu ich pruskich majątków, ich siedziby rodowe znajdowały się zaś na terenie Brandenburgii. Budowa kościoła w Kwitajnach prawdopodobnie miała poprzedzić wybudowanie tu ko-

26 R. Borkowski, *Kolonizacja królestwa Prus za panowania Fryderyka Wilhelma (1713-1740) w świetle wybranych edyktów pruskich*, Meritum 5, 2013. Tekst udostępniony na stronie: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Meritum/Meritum-r2013-t5/Meritum-r2013-t5-s147-166/Meritum-r2013-t5-s147-166.pdf.

27 Za najwcześniejszą pracę A. Schlütera, powstałą po jego przyjeździe do Berlina, uchodziło do niedawna epitafium pierwszej żony Johannesa Barfusa Sophie Elizabeth Schlanberdorff (1647-1691) wystawione w katedrze w Brandenburgu nad Hawelą. Oprawa rzeźbiarska loży patronackiej w kościele w Kossenblatt także wiązana jest z jego warsztatem. Epitafium Georga Derffligera (pierwotnie w Gusow, ufundowane przez syna Friedricha) także było przypisywane temu artyście. Analiza Kevina E. Kandta kwestionuje wiele z tych dawnych atrybucji, zob.: K. E. Kandt, *Schlüteriana III*…, dz. cyt., passim.

28 Hasło *Dönhoff*, [w:] *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern*, bearb. und hrsg. von J. S. Ersch und J. G. Gruber, Erste Section A-G Dominus – Drury, Leipzig 1836, s. 51-54. W tejże także hasło dotyczące rodziny Barfus, s. 38.

lejnej, ale już pruskiej rezydencji Barfusów. Śmierć marszałka w 1704 roku, a następnie najstarszych synów, oraz niepewna przyszłość najmłodszego te plany przekreśliła[29]. Zamiar utworzenia w Kwitajnach rodowej siedziby został podjęty dopiero wraz z przejściem majątku na Philipa Otto Dönhoffa i jego żonę Amalię Dohna w 1743 roku. I to im należy przypisać budowę pałacu, przebudowanego w pierwszej połowie XIX wieku do formy, która zachowała się do dzisiaj[30]. Zamiary stworzenia tu siedziby rodowej dla nowej linii Dönhoffów potwierdza między innymi stworzenie w pałacu przez Amalię Dohna galerii portretów rodzinnych, wzorem innych siedzib rodowych[31]. Powiększany przez lata majątek niestety nie doczekał się naturalnych spadkobierców. Liczne potomstwo wspomnianej pary nie przeżyło swoich rodziców. W 1785 roku hrabina przekształciła posiadany majątek w „Fundację rodziny Dönhoff dla biednych" (Gräflichen Dönhoffsche Familien- und Armenstiftung). Nowy tytuł majątku został potwierdzony urzędowo w 1811 roku. Kuratelę nad fundacją sprawował przedstawiciel rodziny z Friedrichstein. I dopiero od tego momentu majątek w Kwitajnach jest utożsamiany z całym kompleksem dóbr[32].

6. *Kwitajny, kościół filialny, wnętrze, widok w kierunku zachodnim, stan w czerwcu 2018 roku.*
Fot. Wiesława Rynkiewicz-Domino.

Nie przesądzając, kiedy powstał zamysł budowy kościoła w Kwitajnach, znamienny jest fakt, że do jego budowy rodzina Barfus przystąpiła po zakończeniu inwestycji w Kossenblatt. W trakcie budowy Eleonora przeżyła ponowną

29 Powodem był brak bieżących, odpowiednio wysokich dochodów, a nawet perspektyw na takie w przyszłości. Ostatni Barfus nie podjął kariery ani administracyjnej, ani wojskowej. W przeciwieństwie do swoich braci nie został posłany do żadnej ze szkół wojskowych, co w tym czasie było normą edukacyjną dla arystokratycznej młodzieży.

30 A. Boetticher, dz. cyt., s. 131, a za nim starsi autorzy. Inne przekonanie wyrażają: A. Rzempołuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn: Agencja Wydawnicza Remix, 1992, s. 124 oraz M. Garniec i M. Jackiewicz-Garniec: *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich. Dobra utracone czy ocalone?*, wyd. III poszerzone i uzupełnione, Olsztyn: Wydawnictwo Arta, 2001, s. 80; uznali, że pierwszy pałac w Kwitajnach powstał za życia ostatniego z Barfusów.

31 K. Wróblewska, F. Sokołowski, *Ikonografia rodziny Doenhoffów w zbiorach Muzeów polskich*, Rocznik Olsztyński, t. XVI (1989), s. 338. Po wojnie zabezpieczono ok. 30 portretów pochodzących z Kwitajn.

32 L. Słodownik, dz. cyt., s. 649-651.

tragedię. W 1717 roku w Wiedniu zmarł z powodu ran odniesionych w bitwie pod Belgradem jej najstarszy syn Friedrich Otto, absolwent Ritterschule w Brandenburgu nad Hawelą, przez pewien czas adiutant Christopha Dohny. Rodzinne annały zaledwie tylko wspominają drugiego z synów, który zmarł wkrótce po ukończeniu tej samej co brat szkoły w tymże Brandenburgu[33]. Prawdopodobnie zmarł tuż przed lub w trakcie budowy kościoła w Kwitajnach. Ostatecznie jedynym spadkobiercą marszałka Barfusa został trzeci z synów Carl Friedrich Ludwig urodzony około 1700 roku[34]. Podczas budowy był zatem niepełnoletni. Interesujący jest zapis o sprawowaniu kurateli sądowej nad małoletnimi braćmi po śmierci marszałka[35]. Dobra w Brandenburgii zostały poddane kurateli Paula Antona von Kameke (1674-1717), kolejnej prominentnej postaci tego okresu, majątek w Kwitajnach rodzinie Dönhoffów. Bliska współpraca Kamekego i Dönhoffa zaowocowała małżeństwem najstarszego syna Otta Magnusa, Fryderyka (1708-1769), przyszłego dziedzica Friedrichstein, z Sophią Wilhelminą Kameke (nie bez zdumiewającej interwencji w tej sprawie króla Fryderyka Wilhelma I[36]). Paul Kameke ponadto był sąsiadem Barfusów w Brandenburgii, jego wiejska posiadłość znajdowała się w Prötzel. Około 1712 roku projekt pałacu i kościoła z wieżą przygotował dla niego Andreas Schlüter. Kuratela Dönhoffów nad Kwitajnami prawdopodobnie zakończyła się zapisem testamentowym na rzecz drugiego z synów Otto Magnusa, Philipa Otto, sporządzonym w 1741 roku przez ostatniego Barfusa z linii marszałka. Poprzedziła je allodifikacja dóbr w Kwitajnach[37], która zbiegła się z ugodą w sprawie sprzedaży pałacu w Kossenblatt królowi Fryderykowi Wilhelmowi I w 1736 roku[38]. Obie sprawy przeprowadził Aleksander Dönhoff, brat Eleonory. Postępowanie spadkowe zakończyło się dopiero w 1743 roku. Narysowanie skomplikowanych zależności rodzinnych, towarzyskich i politycznych właścicieli Kwitajn w okresie budowy kościoła pozwala dostrzec sieć wzajemnych powiązań. Na nią nakłada się także angażowanie niekiedy tych samych architektów do projektowania rezydencji. Wielki ruch budowlany w czasach Fryderyka III i Fryderyka Wilhelma I dotyczy także wielkich rodzin z terenu późniejszych Prus Wschodnich, szczególnie w pierw-

33 Interesujący jest fakt, iż synowie trafili do szkoły w Brandenburgu, a nie berlińskiej. Być może powodem był związek kapituły katedry z możną rodziną Schlabrendorfów, z której pochodziła pierwsza żona Barfusa, i która tam została pochowana. Akademie wojskowe powstały na początku XVIII w. Fryderyk Wilhelm I po wstąpieniu na tron stworzył centralną Szkołę Korpusu Kadetów, zob.: Ch. Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*, tłum. J. Szkudliński, Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 2009, s. 159.

34 W różnych źródłach występuje on jako Carl Ludwig, Ludwig, Carl Friedrich Ludwig. W tym artykule przyjęto adnotację kaznodziei Elsnera, w której określany jest jako Carl Friedrich Ludwig.

35 Leopold von Zedlitz-Neukirch, *Neues preußisches Adelslexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten von den in der preussischen Monarchie ansässigen oder zu derselben in Beziehung stehenden fürstlichen, gräflichen, freiherrlichen und adeligen Häusern mit der Angabe ihrer Abstammung, ihres Besitzthums, ihres Wappens und der aus ihnen hervorgegangenen Civil- und Militärpersonen*, Helden, Gelehrten und Künstler, Erster Teil, A-D, Leipzig 1842, s. 177.

36 Król nie tylko zaaranżował małżeństwo, ale nawet ustalił osobiście dzień zaślubin, rodzaj nabożeństwa i częściowo listę gości: M. Dönhoff, dz. cyt., s. 108-109.

37 Alodium, termin średniowieczny oznaczający formę własności wolną od zobowiązań i ciężarów. Majątek w Kwitajnach został zakupiony zarówno przez Derfflingera, jak i Barfusa jako lenno.

38 Fryderyk Wilhelm I (1713-1740) z uporem trudnym do wytłumaczenia zabiegał o kupno pałacu Barfusów, co ostatecznie dokonało się dopiero w 1736 r.

szym dwudziestoleciu XVIII wieku. Pisał o tym interesująco Guido Hinterkeuser, który poddał analizie aktywność w tej dziedzinie rodzin Dohna, Dönhoffów oraz Finckensteinów. W tym czasie ich przedstawiciele i powiązane z nimi przez małżeństwa rodziny należące do elit brandenburskich zajmowali kluczowe stanowiska w państwie, przede wszystkim w wojskowości[39]. To wysokie uposażenia, jakie za nie pobierali, umożliwiły im wielkie inwestycje budowlane[40]. Marion Dönhoff pisała:

> *Zjawiskiem powszechnym było więc, że tylko ten, kto piastował wysokie stanowisko w państwie i dysponował stałym dochodem, mógł sobie pozwolić na nabycie i utrzymanie własności ziemskiej. Albowiem rolnictwo dawało minimalne przychody przy bardzo wysokim ryzyku*[41].

Kolejnym zjawiskiem dotyczącym inwestycji budowlanych w tym czasie było angażowanie architektów – autorów najważniejszych projektów królewskich w Berlinie i Poczdamie oraz w Królewcu. Kierowano się ambicją, pragnieniem naśladowania, a nawet przypodobania się dworowi. Hinterkeuser wyeksponował kolejny aspekt związany z Prusami, a pośrednio także z omawianym kościołem. Wspomniani w tym artykule przedstawiciele rodzin pruskich i powiązanych z nimi rodzin brandenburskich oraz rodziny panującej do czasów Fryderyka Wilhelma I byli wyznania reformowanego. Jego zdaniem prowadziło to do preferowania usług architektów – uchodźców hugenockich – jak Jean Broebes, Jean de Bodt czy Johann de Collas.

Czy w przypadku stosunkowo niedużego, wiejskiego kościoła, jakim jest obiekt w Kwitajnach, zwrócono się o projekt do któregoś z grupy wspomnianych wyżej wybitnych twórców tego czasu, pracujących zarówno na usługach dworu, jak i rodzin pruskich, czy wystarczyło zatrudnienie może mniej znanego, a czynnego w Prusach? Inspiracji dla formy kościoła należy poszukiwać przede wszystkim wśród obiektów na terenie brandenburskim, tym bardziej że był to czas aktywności Eleonory w Kossenblatt. Kościoły wiejskie tamtego regionu to były najczęściej adaptowane do celów nowego wyznania (zarówno reformowanego lub luterańskiego) dawne, często jeszcze średniowieczne, salowe, niewielkie świątynie. Niekiedy, z okazji modernizacji budynków, przebudowywano wschodnie zakończenie sal na poligonalne, co stwarzało możliwość umieszczenia triady okien zapewniających dobre oświetlenie ustawiane-

39 G. Hinterkeuser, *Zwischen Politik, Ökonomie und Repräsentation – Berlin und die großen Schlösser des preußischen Adels (Dohna, Dönhoff, Finckenstein)*, [w:] *Landgüter in den Regionen des gemeinsamen Kulturerbes von Deutschen und Polen – Entstehung, Verfall und Bewahrung*, Beiträge der 12. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Będlewo, 30. September – 4. Oktober 2005, hrsg. von B. Pusback und J. Skuratowicz, B. 4, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2007, s. 31-57. Autor pisał także o Kossenblatt, zob. s. 47.

40 Johann Barfus jako komendant Berlina otrzymywał uposażenie w wysokości 8000 talarów, za komendaturę twierdzy w Spandau 4000 talarów. Zob. przyp. 15. Pisała o tym także Marion Dönhoff: „Z zestawienia z 1695 roku wynika, że w okresie trzech poprzedzających lat hrabia Fryderyk Dönhoff na stanowisku starosty i namiestnika twierdzy Kłajpeda otrzymywał mniej więcej dwa razy większe wpływy pieniężne niż z Friedrichstein, posiadłości liczącej wówczas około 15 tysięcy mórg". M. Dönhoff, dz. cyt., s. 80-81. Zob. także: Ch. Clark, dz. cyt., s. 151.

41 M. Dönhoff, m. cyt., s. 80-81.

go w pobliżu stołu *Pańskiego*[42]. Ogromne zróżnicowanie dotyczy formy wież takich kościołów. Wiele spośród nich było przebudowywanych bądź od podstaw wznoszonych w późniejszym czasie. Przykładem tu może być kościół parafialny w Kossenblatt. Porównanie go i jego wyposażenia z kościołem w Kwitajnach pozwala dostrzec ogólne podobieństwa. Kościół parafialny, o średniowiecznej metryce, adaptowany na cele reformowanego kościoła miał dostępną z zakrystii od strony wschodniej kazalnicę (przebudowaną później w 1736 roku z inicjatywy króla Fryderyka Wilhelma I do formy ołtarzy ambonowych, *Kanzelaltar*), stół ofiarny, ložę kolatorską i emporę od zachodu[43]. Przebudowany, otrzymał trójboczne zakończenie chóru, a we wnętrzu strop wsparty na wyoblonej fasecie. Cechą charakterystyczną protestanckiego budownictwa sakralnego było dążenie do budowania nowych kościołów na regularnych lub wręcz centralnych planach. Ta tendencja dotyczyła, zarówno dużych kościołów miejskich, jak i na ogół niewielkich wiejskich[44]. Najbardziej zbliżony schematem do świątyni kwitajskiej jest niewielki reformowany kościół szachulcowy w miejscowości Altlüdersdorf (dziś dzielnica Gransee w powiecie Oberhavel) z 1702 roku[45]. W 1691 roku elektor Fryderyk III osiedlił tu dwanaście rodzin kalwińskich ze Szwajcarii. Tą konkretną akcją zainteresował się nawet Aleksander zu Dohna ze Słobit[46], co jeszcze raz potwierdza dalekosiężny obieg informacji w tej epoce. Kościół w Altlüdersdorf można uznać za prototyp kościoła w Kwitajnach oraz wzniesionego w tym samym czasie drewnianego kościoła w Rychnowie (1714-1718)[47]. Wszystkie powstały na nieomal centralnym, ośmiobocznym planie. Różnica polega na usytuowaniu wieży: w Rychnowie nie jest zespolona z kościołem, w Altlüdersdorf przylega do korpusu, podobnie jak w Kwitajnach. Z najbliższej okolicy brandenburskiego majątku Barfusów trzeba wymienić wiejski kościół w Reudnitz: murowany, salowy z obu stron zamknięty trójbocznie, z sygnaturką zamiast wieży, kryty gontem oraz przebudowany późnogotycki kościół w Schöneiche z około 1725 roku[48]. Może inspiracją dla planowanej inwestycji w Kwitajnach był projekt zespołu pałacowego i kościoła z wieżą w Prötzel dla wspomnianego już Paula Antona von Kameke zamówiony u Andreasa Schlütera przed wyjazdem arty-

42 A. Wiesenhütter, *Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens in Geschichte und Gegenwart*, Leipzig: hrsg. E. A. Seemann, 1936, s. 47, s.74. Taką triadę okien zastosował np. A. Schlüter w kończonej przez siebie budowie kościoła zamkowego w Köpenick w Berlinie w 1703 r. Budowa została rozpoczęta w latach 1683-1685 przez J. Neringa. Wcześniej Nering zastosował poligonalne zamknięcia we wspomnianym Burgkirche w Królewcu.

43 Historia i ilustracje: http://www.evangelische-kirchengemeinde-tauche.de/kirchen/kossenblatt [data odczytu: 18 sierpnia 2018 r.] oraz hasło *Kossenblatt*, [w:] *Die Bau- unn Kunstdenkmale in der DDR, Bezirk Frankfurt/Oder*, opis i ilustr.: s. 90-91.

44 A. Wiesenhütter, dz. cyt., s. 46n.

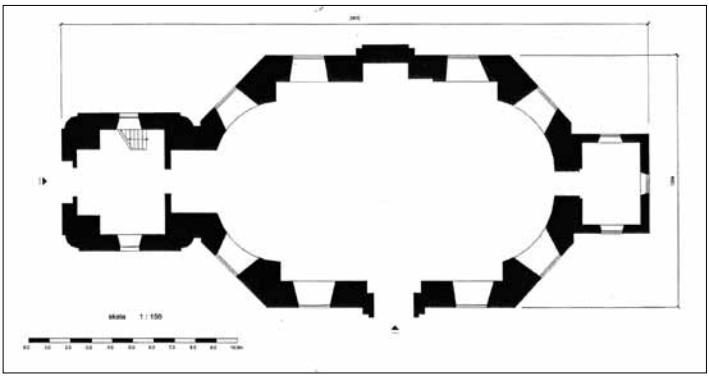
45 C. Dräger, *Die Kirche und kirchliche Verhältnisse*: https://www.gransee-info.de/altluedersdorf [data odczytu: 18 sierpnia 2018 r.], tamże ilustracje.

46 Akten, VI, Burggraf Alexander, im Fürstlich Dohnaschen Archiv zu Schlobitten; Geh. Staatsarchiv, Rep. 21. 83a. Podaję za: https://www.kirchenkreis-oberes-havelland.de/start/kirchengemeinden/gemeinden/altluedersdorf/#[object%20Object] [data odczytu: 18 sierpnia 2018 r.].

47 G. Świętochowski, *Konserwacja polichromii i wyposażenia kościoła drewnianego w Rychnowie*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, III (2001), s.138-147. Zob. także: A. Rzempołuch, *Barokowy kościół drewniany w Pietrzwałdzie*, Komunikaty Warmińsko-Mazurskie, 1980, nr 4 (150), s. 537-542; A. Wiesenhütter, dz. cyt., s. 82.

48 Hasła: *Reudnitz* i *Schöneiche*, [w:] *Die Bau- unn Kunstdenkmale in der DDR, Bezirk Frankfurt/Oder*, opis i ilustracje – odpowiednio s. 100, s. 256.

sty do Rosji[49]. Zapewne na ostateczny kształt kościoła miała wpływ ówczesna dyskusja twórców, fundatorów i kaznodziejów, wyrażona w postulatach dotyczących cech idealnego kościoła, sformułowanych przez Leonharda Christopha Sturma (1669-1719) w opublikowanym w 1712 roku „Architectonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung"[50].

7. *Kwitajny, kościół filialny, rzut kościoła, rys. Paulina Żukowska. Karta ewidencji zabytków architektury i budownictwa, 2009. Źródło: Archiwum WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.*

Ostatecznie w zrealizowanym w Kwitajnach projekcie zostały spełnione istotne cechy idealnej świątyni protestanckiej: regularny plan, zapewniający wiernym demokratyczny udział w nabożeństwie, doskonale pierwotnie oświetlona część z kazalnicą i stołem *Pańskim* oraz dobra akustyka. Kościół w Kwitajnach bez wątpienia jest dziełem biegłego architekta, który potrafił sugestie inwestora zamienić w projekt. Opisywana świątynia pełniła dwojaką funkcję: kościoła dla lokalnej społeczności i kościoła dworskiego. Ulokowana na lekkim wyniesieniu, w przedłużeniu traktu prowadzącego z Pasłęka do Morąga, stanowi dominantę krajobrazu wsi i zabudowań folwarcznych. Zapewne z tego powodu została nieco zniekształcona jej orientacja w kierunku północno-zachodnim. Budynek jednocześnie stanowi dominantę założenia parkowo-pałacowego. Usytuowanie kościoła na wzniesionym terenie sprawia, że wydaje się większy, a wieża wyższa niż jest to w istocie[51]. Kościół w sensie architektonicznym, pomijając jego funkcję sakralną, można zaliczyć do nurtu architektury dworskiej. Decyduje o tym niezwykła subtelność, niewymuszona lekkość jego formy i gra rozlicznych niuansów rozwiązań technicznych, wreszcie atmosfera wnętrza. To swego rodzaju architektoniczna szkatułka, prawie oksymoron w odniesieniu do teoretycznych postulatów *prostoty i skromności* protestanckiego budownictwa kościelnego tego okresu.

Na terenie Prus w drugiej połowie XVII wieku zaistniała potrzeba wznoszenia całkowicie nowych kościołów protestanckich, dotyczy to przede wszystkim kościoła reformowanego, zwłaszcza po przybyciu pierwszej fali uchodźców hugenockich. Większość dawnych kościołów katolickich została przejęta na potrzeby dominujących tu luteran. Akcję osiedleńczą hugenotów po edyk-

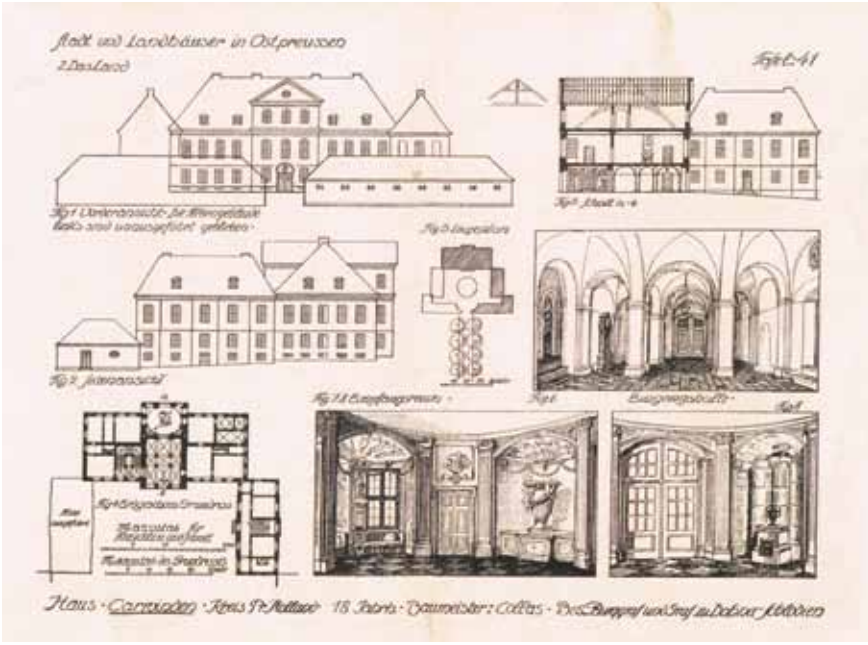
49 Jw., s. 300-301. Budowa zespołu rozpoczęła się około 1712 r.
50 J. Harasimowicz, *Protestant church*…, dz. cyt.
51 Wymiary kościoła: długość na osi wieża–zakrystia 28 m, szerokość nawy 12 m.

cie w Fontainebleau, odwołującego edykt nantejski z 1598 roku i delegalizującego we Francji kościół reformowany, rozpoczął Wielki Elektor, następnie prowadzona była przez Fryderyka I i Fryderyka Wilhelma I. Akcja uległa nasileniu w Prusach po pustoszących skutkach wojny północnej i katastrofalnej dla Prus zarazie z lat 1709-1710[52]. Prowadzili ją, choć w ograniczonym zakresie, także właściciele majątków. Nie wiadomo, czy w tym czasie sprowadzono takich osadników także do Kwitajn. W przypadku parafii reformowanej w Sambrodzie, która prowadziła duszpasterstwo dla kalwinów w Kwitajnach, mamy więcej danych. W okolicach Sambrodu było wielu kalwinów pochodzących z Francji, Szwajcarii, Holandii[53]. Można tylko przypuszczać, że w Kwitajnach w chwili podjęcia budowy kościoła obie grupy były dosyć liczne. Wiadomo, że w końcu XVIII wieku w majątku mieszkało jeszcze wielu kalwinów[54]. Kościół w Kwitajnach nie był typowym kościołem dworskim, ale miał służyć wszystkim mieszkańcom wsi. Prawo do udzielania koncesji na budowę i użytkowanie kościoła w takiej sytuacji wydawał panujący[55]. Kościół w Kwitajnach, jak już wspomniano, otrzymał taką koncesję dopiero w 1728 roku, prawie 10 lat po zakończeniu budowy. Czy doszło do zmiany pierwotnej funkcji dworskiego kościoła na wiejski znajdujący się jedynie pod patronatem właścicieli majątku, nie wiadomo. Za najstarszy dworski kościół reformowany w Prusach uchodził znajdujący się w Karwinach (Carwindem). Według H. F. Elsnera został zbudowany w 1713 roku[56]. Wiadomo jednak, że niewielki zbór postawiono znacznie wcześniej, bo w latach 1623-1626. Natomiast w latach 1713-1715 ówczesny właściciel Karwin Friedrich Christoph Dohna przystąpił do przebudowy pałacu, o czym niżej. Niewykluczone, że znajdujący się przed wjazdem na pałacowy dziedziniec kościół był w tym czasie remontowany. Interesująca informacja dotyczy określenia go jako kaplicy rodowej dla Dohnów ze Słobit, Ławek, Markowa oraz oczywiście samych Karwin. Kaplica nie miała symultanicznego charakteru, odbywały się tu jednak nabożeństwa i luterańskie, i kalwińskie[57].

Przywołanie nieistniejącego już założenia w Karwinach w kontekście architektury kościoła w Kwitajnach jest kluczowe. Niestety, zniszczony podczas ostatniej wojny, znany jest już jedynie z kiepskiej jakości fotografii i rysunków konserwatora zabytków Prus Wschodnich Richarda Dettleffsena[58]. Uderzającą cechą rozbudowanego w latach 1713-1715 pałacu było licowanie wszystkich elewacji cegłą i bardzo oszczędny, zarazem subtelny, ceglany detal. Otwory okienne były pozbawione obramień, zarówno kamiennych, jak i tynkowanych, tak charakterystycznych dla barokowej architektury prowe-

52 R. Borkowski, dz. cyt.
53 H. F. Elsner, dz. cyt., s. 228.
54 Zob. przyp. 9.
55 J. Harasimowicz, *Protestancka architektura*…, dz. cyt., s. 81-82.
56 H. F. Elsner, dz. cyt., s. 228. Być może Elsner miał na myśli Oberland, a nie całe Prusy. Wcześniej powstały np. kościoły reformowane w Królewcu.
57 A. Harnoch, dz. cyt., s. 146. Początkowo jako Familienkapelle, od 1720 r. związany z parafią w Nowicy koło Braniewa (niem. Neumark).
58 R. Dethlefsen, *Stadt und Landhäuser in Ostpreussen: mit Unterstützung der Konigl.: Preuss, Staats-Regierung und des Proviznialverbandes Ostpreussen gesammelt*, München 1918, s. 35, Abb. 32, 33, Taf. 41.

niencji holenderskiej. Powstała w ten sposób na elewacjach gra gładkich powierzchni ścian z delikatnie narysowanymi liniami podziałów (zobacz rysunki Richarda Dethlefsena).

8. *Karwiny, pałac. Za: Richard Dethlefsen, rysunki z około 1918 roku. Źródło: Richard Dethlefsen,* Stadt und Landhäuser in Ostpreussen: mit Unterstützung der Konigl.: Preuss, Staats-Regierung und des Proviznialverbandes Ostpreussen gesammelt*, München 1918, Tab. 41.*

Podobnie zostały opracowane elewacje kościoła w Kwitajnach. Wszystkie profile są tu dosyć płytkie, na pół grubości główki użytej cegły. Bardzo podobny, pod względem technicznym, jest sposób akcentowania pionowych podziałów w obu obiektach. Naroża ośmioboku korpusu kościoła są akcentowane płytkim (także na pół grubości główki cegły) uskokiem nachodzących na siebie sąsiednich ścian. Pierwotnie otwory okienne w Kwitajnach były także pozbawione obramień[59]. Finezję i staranne wykonanie ceglanych elewacji kościoła w Kwitajnach jako pierwszy (i chyba do tej pory jedyny) dostrzegł Georg Dehio i to spostrzeżenie zapisał, co jest wyjątkowe jak na lapidarny na ogół styl słownikowych not[60]. Drugą wspólną cechą pałacu w Karwinach i kościoła w Kwitajnach jest wykorzystanie motywu owalnego pomieszczenia, które w Prusach zastosowano chyba po raz pierwszy w obu obiektach[61]. W przypadku kościoła w Kwitajnach owalne zakończenie wnętrz od wscho-

59 Zobacz ustęp o obramieniach ze sztucznego kamienia na s. 153-154.

60 G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preußen*, bearb. von G. E., Schmid B., Tiemann G., München, Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1952, s. 155.

61 Był to wpływ architektury włoskiej. Jak się wydaje, w kościelnym budownictwie protestanckim na terenie państwa brandenbursko-pruskiego po raz pierwszy zastosowany w reformowanym kościele francuskim w Berlinie, budowanym w latach 1701-1705, który nawiązywał do słynnej świątyni hugenockiej w Charenton sur Seine, zob.: A. Wiesenhütter, dz. cyt., s. 82.

du i zachodu, oprócz zabiegu nadającego wnętrzu prawie centralny charakter planu, zapewnić miało doskonałą akustykę, o czym dowodnie można przekonać się i dzisiaj.

Najbardziej interesujące w kontekście rozważań o podobieństwie rozwiązań technicznych zastosowanych w opracowaniu elewacji kościoła w Kwitajnach i pałacu w Karwinach jest zaskakująco zgodne przypisanie autorstwa przebudowy pałacu w Karwinach Jeanowi de Collas[62]. Natomiast Carl von Lorck przytoczył notatkę z kroniki rezydencji w Karwinach, według której projekt przebudowy pałacu powstał według niezachowanego projektu Jeana de Bodta, który zrealizował Jean de Collas, z możliwym współudziałem Johannesa Hindersina[63].

Jean de Collas (1678-1753, niem. Johann von Collas) pochodził z rodziny hugenockiej związanej z dworem orańskim, po koronacji Wilhelma III na króla Anglii wraz z rodziną udał się do Anglii. Tam zdobył wykształcenie, między innymi w zakresie matematyki. Niezwykle uzdolniony, już w wieku 22 lat został członkiem Królewskiego Towarzystwa Naukowego w Londynie. W 1701 roku przybył do Królewca i postanowił związać swoje losy z Prusami. Trzy lata później został członkiem berlińskiego Towarzystwa Naukowego. Praktykę budowlaną zdobył przy budowie Arsenału w Berlinie, pod kierunkiem Jeana de Bodta[64]. Szybko awansował jako specjalista inżynier geodeta i praktykujący architekt. Nie zaniedbywał swoich intelektualnych zainteresowań. Był autorem kilku prac teoretycznych z zakresu inżynierii i budownictwa[65]. Przez kilka lat prowadził prace miernicze w majątkach Dohnów na terenie Oberlandu (1714-1717). Jego nazwisko w przypadku realizacji na terenie Prus wiązane jest z budową pałaców Dönhoffów we Friedrichstein, Drogoszach, Karwinach, Gładyszach Dohnów, Finckensteina w Kamieńcu Suskim. Ciągle dyskutowany jest zakres udział Jeana de Collasa w powstaniu ostatecznej formy tych czołowych rezydencji pruskich. Powodem kontrowersji jest interpretacja jego często cytowanej wypowiedzi:

> *consulieret worden bey anlegung Carwinden, Friedrichstein und Dönhoffstaedt, so nach meinem Riss und Direktion gebauet worden sind*[66].

62 R. Dethlefsen, dz. cyt., s. 35; C. Grommelt, *Die Ostpreußische Bauverwaltung im Anfange 18 Jahrhunderts und der königlich Preußische oberländische Landbaumeister und Landmesser Johann Caspar Hindersin*, Allenstein 1922, s. 29-30; G. Dehio, E. Gall, dz. cyt.; A. Rzempołuch, *Przewodnik*…, dz. cyt., s. 123-124.

63 C. E. L.von Lorck, dz. cyt., s. 107-108.

64 Jean de Bodt, siedem lat starszy od Collasa, swoje doświadczenie jako inżynier specjalista w zakresie budownictwa militarnego zdobył także w Anglii.

65 Hasło: *Collas*, [w:] U. Thieme, F. Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, T. 7, Veb E. A. S. Seemann, Leipzig, 1931, s. 213. Charakterystyka jego działalności, zob.: A. Ulbrich, *Kunstgeschichte Ostpreußens von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*, Königsberg 1932, s. 175-176.; C. E. L. von Lorck, dz. cyt., s. 111-114.

66 C. E. L. von Lorck, dz. cyt., s. 112.; C. Grommelt, dz. cyt., s. 29-30. Sens tej wypowiedzi można ująć następująco: „Powstawanie/zakładanie Karwin, Friedrichstein, Drogoszy zostało przekonsultowane, tak że zostały zbudowane zgodnie z moimi planami i pod moim kierownictwem".

Spór dotyczy zakresu udziału Jeana de Collasa w realizacji projektów Jeana de Bodta (zwłaszcza pałacu we Friedrichstein), znanych dzięki rysunkom niegdyś przechowywanych w archiwum w Gładyszach[67]. Autorzy piszący o rezydencjonalnej architekturze Prus z początku XVIII wieku nie kwestionują udziału Jeana de Collasa w nadzorze ich budowy i ewentualnego przygotowania niezbędnych rysunków i planów, owych *Riss*, a przecież mogły one mieć duże znaczenie dla ostatecznego kształtu obiektów. Przebudowany w latach 1713-1715 pałac w Karwinach zdecydowanie wyróżnia się wśród grupy rezydencji wiązanych z Jeanem de Bodtem, przede wszystkim w zakresie opraco-wania elewacji. Czy dlatego tak chętnie niektórzy autorzy przypisali autorstwo projektu Jeanowi de Collasowi? Pomimo odrębności zwraca uwagę ta sama, powtarzająca się sekwencja: projekt (rysunek, szkic?) Jeana de Bodta, realizacja Jean de Collasa. W latach 1711-1720 Jean de Collas pełnił funkcję *Baudirektorr* i *Direktor oder Inspektor der Landmessen* w Prusach. Ciągle nierozstrzygnięty jest zakres faktycznych kompetencji tych stanowisk, zwłaszcza dyrektora budowlanego[68]. Jednak, jak się wydaje, pełniona funkcja dyrektora budowlanego w czasie przebudowy pałacu w Karwinach wskazuje na niego jako autora projektu.

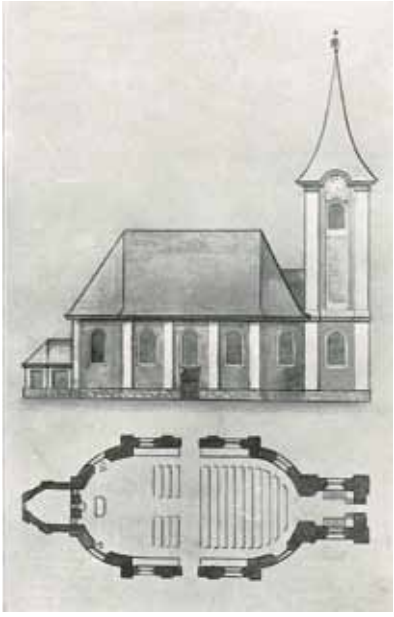
Z dużą dozą prawdopodobieństwa autorstwo projektu kościoła w Kwitajnach można przypisać Jeanowi de Collas. Oprócz wymienionych wyżej analogii z pałacem w Karwinach trzeba przypomnieć o jeszcze innych okolicznościach. Jedną z nich jest udział Eleonory w przygotowaniu koncepcji kościoła i jej decyzja o budowie, w czasie kiedy zrealizowano lub budowano rezydencje najbliższych członków jej rodziny. We wszystkich tych inwestycjach uczestniczył Jean de Collas. Ponadto był on często obecny na terenie Oberlandu, jako mierniczy zatrudniony także przez rodzinę Dohnów. Nie należy zapominać, że był także autorem teoretycznych opracowań z zakresu budownictwa i architektury. Warto wspomnieć o jego szczególnych osobistych zainteresowaniach. Wkrótce po przybyciu do Prus zwrócił uwagę na architekturę krzyżacką, wykonał wiele rysunków i planów zamków z terenu Sambii[69]. Wreszcie zapomina się, że choć z rodziną zaliczał się do kategorii uchodźców hugenockich, to w momencie opuszczenia Francji był dzieckiem, a wykształcenie zdobył w Anglii. Warte zbadania są wyraźne analogie w sposobie opracowania elewacji z Karwin i Kwitajn z niektórymi realizacjami na terenie Anglii. W 1689 roku na zlecenie króla Wilhelma Orańskiego i jego żony królowej Mary został zaprojektowany przez Christophera Wrena pałac królewski w Kensington, jako rezydencja podmiejska. Powstała tam szczególna budowla łącząca tradycje architektury okresu Tudorów z architekturą holenderską. Niezwykle oszczędna architektura pałacu w Karwinach, jak się wydaje, nie znalazła szerszego naśladownictwa. Chociaż nie można wykluczyć, że zasięg jej wpływów był niegdyś większy. Liczne pałace z terenu Prus Wschodnich

67 C. E. L. von Lorck, dz. cyt., s. 50-56. Autor wyodrębnił tzw. grupę pałaców Jeana de Bodta.

68 Zmieniające się tytuły urzędnicze i zakres związanych z tym obowiązków w Prusach próbował opisać Carl Grommelt, zob.: tenże, dz. cyt., s.24-28.

69 C. von Lorck, dz. cyt., s.113.

wielokrotnie przebudowywano bądź budowano na starych miejscach nowe. Z pewną ostrożnością można powiązać z Jeanem de Collasem wykonanie projektu pałacu w Ławkach (rozebrany około 1930 roku) ze względu na sposób opracowania bryły i elewacji[70].

9. *Johann Hindersin, projekt kościoła w Kalniku z 1726 roku, niezrealizowany. Źródło: Carl Grommelt,* Die Ostpreußische Bauverwaltung im Anfange 18. Jahrhunderts und der königlich Preußische oberländische Landbaumeister und Landmesser Johann Caspar Hindersin, *Allenstein 1922, Abb. 32.*

Jedyny zachowany przykład wpływu kościoła w Kwitajnach w zakresie sposobu opracowania elewacji w okresie jego powstania można zaobserwować w przebudowanym w latach 1717-1718 kościele w Dobrym (Döbern)[71]. Nawa gotyckiego kościoła otrzymała wówczas nowe otwory okienne: szerokie, zamknięte półkoliście, w uskokowych ramach. Zbudowano nową wieżę, która przypomina tę z Kwitajn sposobem profilowania gzymsów i zaokrąglenia, cofniętych naroży. Ponieważ kościół w Dobrym znajdował się pod patronatem rodziny Dohnów, autorstwo projektu przypisywane jest Johannowi Hindersinowi, nadwornemu architektowi tej rodziny[72]. Nie wiadomo, czy widoczne obecnie elementy gotycyzujące elewacji wieży: płytkie ostrołukowe blendy, pochodzą z tej fazy budowy, czy też są efektem późniejszej próby nadania wieży gotyckiego charakteru. Porównanie obu wież, w Kwitajnach i w Dobrym, zdecydowanie niekorzystnie wypada na rzecz tej drugiej. Jej proporcje są ciężkie, podobnie pozbawione finezji są profilowania. Nie można wykluczyć, że końcowy efekt wynika jedynie z różnicy poziomu zatrudnionych warsztatów budowlanych. Te same uwagi można odnieść do barokizacji okien w nawie kościoła w Dobrym. Także typ planu kościoła z Kwitajn nie doczekał się naśladownictwa, chociaż taką próbę podjął Johann Hindersin (1677-1738)[73]. Architekt Dohnów zaprojektował kilka kościołów na planie, który jest nieomal kopią kwitajskiego. Były to niezrealizowane projekty: dla kościoła w Nowicy z 1720 roku oraz, co bardzo interesujące, dla pobliskiego Kwitajnom kościoła w Kalniku[74]. Szachulcowy kościół w Kalniku w 1725 roku znajdował się w opłakanym stanie. Rok później Hindersin przygotował projekt nowego, ale ostatecznie na miejscu starego obiektu wybudowano jedynie bardzo skromny, bezwieżowy kościół[75]. Rysunek projektu kościoła w Kalniku oprócz planu ma także

70 R. Dethlefsen, *Stadt und Landhäuser*…, dz. cyt., Taf. 43, Fig. 6-10. C. von Lorck, dz. cyt., ilustr. 169, s. 113; A. Rzempoluch, *Przewodnik*…, dz. cyt., s. 125.

71 A. Harnoch, dz. cyt., s. 137. W jego czasach w kościele miała się znajdować inskrypcja z datą jego przebudowy; A. Boetticher, dz. cyt., s. 19.

72 G. Dehio, dz. cyt., s. 152. Obszerna historia wsi i kościoła w Dobrym: L. Słodownik, dz. cyt., s. 616-618.

73 Obszerne oprac. dot. Hindersina, zob.: C. Grommelt, dz. cyt; C. von Lorck, dz. cyt., s. 98-102.

74 C. Grommelt, dz. cyt., s. 94, ilustr. 31.

75 Jw., s. 98, ilustr. 32.

widok boczny. Elewacje zaprojektowano tu jako tynkowane i opięte dosyć masywnymi lizenami. Projekt zmieniał w istotny sposób rozwiązanie oświetlenia kościoła w części wschodniej. Kolejnym wariantem planu kościoła w Kwitajnach był projekt z 1726 roku dla obecnego kościoła pod wezwaniem Świętego Józefa w Gardei[76]. Niestety ten obiekt tak dalece przebudowano, że bez odpowiednich badań trudno wyrokować, czy pierwotny projekt w ogóle został zrealizowany.

Jak określono w tytule artykułu, powyższy tekst jest jedynie pierwszą próbą analizy historycznej i formalnej kościoła w Kwitajnach. Ostateczne wnioski dotyczące atrybucji będzie można sformułować dopiero po dokładnym zbadaniu częściowo zachowanego archiwum rodziny Dönhoff. Wiele danych może dostarczyć kwerenda archiwalna w zasobach niemieckich. Dowodnie wskazuje na to niesłychany postęp w badaniach niemieckich specjalistów dotyczących historii, sztuki i architektury okresu formowania się państwa brandenbursko-pruskiego i pierwszego dwudziestolecia XVIII wieku, jakie nastąpiły po zjednoczeniu Niemiec. Ciągle wypływają nowe fakty dotyczące na przykład głównych postaci tego czasu, w tym powiązanych z historią Kwitajn. Szczególnie istotne dla tematu opracowania są podjęte w ostatnich latach szeroko zakrojone badania kościelnej architektury protestanckiej.

Wiesława Rynkiewicz-Domino

Wiesława Rynkiewicz-Domino, historyk sztuki, wieloletni kustosz Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. Autorka wielu opracowań i artykułów na temat historii i sztuki Elbląga oraz regionu.

76 Jw., s. 96, ilustr. 31.